

Az elbeszélő diszkurzus a Pannon Egyetemen

A Pannon Egyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékén OTKA támogatással regénykutatási műhely működik. Két regényelméleti konferenciánk a magyar egyetemek élvonalbeli kutatóit látta vendégül a magyar és a modern filológia szakemberei köréből. Ez a párbeszéd hatékony inspirációt adott a magyar regény nemzetközi kontextusban, illetve a legújabb elméleti megközelítések fényében történő vizsgálatához. Összeállításunk az 2005-ben megrendezett regénykollokvium anyagából nyújt válogatást. (A tanulmányok elkészítését az OTKA T042844. sz. pályázata támogatta.)

Az intonáció metaforái *Mikszáth Kálmán: „Bede Anna tartozása”*

A novella felépítése az életben létező s az elbeszélésben felszínre kerülő ellentéteken alapul, amelyek eltérő rendbe tartozó események segítségével vagy különálló eseménysorok összevetésével egy és ugyanazt a jelenséget eltérő megközelítésben teszik hozzáférhetővé.

Viktor Sklovszkij (1)

Mikszáth Kálmán novellájának értelmezését a trópus prózanyelvi működésmódjának középpontba állításával kíséreljük meg.

A prózát és az elbeszélést alapvetően négy irányból lehet vizsgálni: a cselekmény morfológiai felépítése, a nézőpont, a hang és a szöveg tropológiája felől. A négy megközelítés négy tudományos irányzatot jellemez: a morfológia a formalizmus-hoz, a nézőpont a strukturalizmus-hoz, a hang a megnyilatkozás-elmélethez (elbeszélés-elmélethez), a szöveg a diszkurzív elméletekhez (legyen az retorikai, ideológiakritikai, intertextuális, mitopoétikus vagy tisztán poétikai központú) tartozik. A cselekmény, a nézőpont, a hang és a szöveg tehát azok a központi kategóriák, amelyek alapján az irodalomtudományok specifikálni próbálták az irodalmi elbeszélést (mint megnyilatkozásformát) és a prózát (mint szövegformát). Lássuk tehát a négy alapfogalom rövid meghatározását.

Egy elbeszélte eseménysornak a vizsgálata során eljuthatunk a történet (mese) fogalmától a cselekmény fogalmáig. A cselekmény (szüzsé) a különálló történések szerkezeti egységet alkotó nyelvi összekapcsolása során jön létre, abban a pillanatban, amikor egy esemény a mondat állítmányává lesz. Az összefűzést egy sajátos és önálló értelemmel rendelkező morfológiai intenció vezérli, amelyet meghatározott és kitapintható metonimikus (ok-okozati), illetve szinekdochikus (rész-egész) viszonyok jellemeznek. Az ese-

ményhez képest önálló értelemmel rendelkező nyelvi elbeszélőforma jelentésképző dominanciája mutat rá az elbeszélés irodalmiságára. (2)

A narratológiák alapkategóriáját képezi a nézőpont fogalma. A nézőpont – egy harmadik vagy első személyű elbeszélés esetében – az elbeszélő szereplőkhöz való hozzáállásának irányát, a megjelenítés centrumát, illetve a szereplők egymáshoz viszonyított helyzetét határozza meg. Minden elbeszélés kompozícióját a nézőpont mozgása hozza létre, ennek jellemzése során az irodalmi elbeszélés tipológiájához juthatunk. (3)

A szereplő és az elbeszélő hangját mint megnyilatkozást az alábbiak szerint határozom meg röviden. A szereplő megnyilatkozása az a beszédtevékenység, amelyen keresztül keletkezésében lehet megközelíteni a szereplőhöz fűződő világlátást; az elbeszélő megnyilatkozása pedig az a „metabeszéd”, amely egyfelől megjeleníti és megközelíthetővé teszi a szereplő megnyilatkozását, másfelől kinyilvánítja a történetmondás aktusában rejlő intenciókat, vagyis választ ad arra a kérdésre, hogy miért fontos éppen ezt az eseménysort éppen így elmondani. A hang problémája mindig a kijelentés és a kijelentés alanya közötti viszonyt jellemzi: a szereplő hangja a „megtapasztalt életről szóló szót” jelenti, az elbeszélő hangja a „szóról szóló szót” lépteti működésbe. A prózanyelvet minden más elbeszélő formától elkülöníti az a tulajdonsága, hogy benne a megnyilatkozás a megnyilatkozásról, a szó a szóról szólal meg. (4)

Az Erzszi személyéből kiinduló változás az egész elbeszélte világot a lány sajátjává avatja. Ezáltal kiderül, hogy minden főkuszálás, amelyet az elbeszélői nézőpont végrehajt a tárgyak bemutatása során, azért történik meg, hogy később a lányon keresztül ezek a tárgyak megváltozzanak, hogy később a lány alakjának kifejezőjévé, alakmásvá váljanak.

Szövegen az alábbiakban – igen tömören és egyszerűen meghatározva – a mondat szintű, vagyis a predikációt központi elvként alkalmazó megnyilatkozásnál nagyobb értelmi szerkezetbe tagolódó beszéd- vagy írásjegyet fogom érteni. (5) S hogy mi az az irodalmi szöveg? Ez az a kérdés, amelyet ha meg tudnánk válaszolni, akkor már nem lenne szükség irodalomtudományra... Az alábbiakban az irodalmi szöveg, pontosabban szólva, a szépirodalmi prózaszöveg csak egy lehetséges megközelítésére mutatok rá egy műértelmezésen keresztül.

Alapvetően *Bahtyinra* és az ő prózaelméletét továbbgondoló diszkurzív poétikára tá-

maszkodva fejtem ki gondolataimat. Ezt az elméleti irányt követve arra juthatunk, hogy akkor beszélhetünk szépirodalmi prózáról, amikor a cselekmény morfológiai szerkezete, az elbeszélés kompozíciója, a megnyilatkozás szemantikája és a szöveg tropológiája nem pusztán egymás mellett állnak (elkülönített szintekként) az elbeszélésben, hanem „szervesen” egymásból következnek. A cselekmény, a nézőpont, a hang és a textus közelségét az intonációs metafora történeté és szöveggé való kibontása hajtja végre. Az elbeszélés felől a széppróza felé irányító út tehát a történetképző intonációs metaforán keresztül vezet. (6) Mielőtt azonban a műelemzés segítségével rámutatnánk az intonációs metafora történet- és szöveggépző működésére, végső fogalom-meghatározásként ki kell még röviden térni arra, hogy mi is az az intonációs metafora.

A fogalom *Bahtyin*tól származik. (7) Véleménye szerint a verbális megnyilatkozás az enthümémához hasonló: sokkal nagyobb arányú benne a hozzáértett értelem, mint amit a kimondott szavak konkrét jelentése magába foglal. Például: a minden szöveggörnyezetet nélkülöző „kösz” megnyilatkozás szó szerinti jelentése gyakorlatilag minimális, míg az életben betöltött értelme szinte végtelen méretű lehet. A kifejezés mást és mást jelenthet akkor, ha valaki egy vele egykorú ember által tett mindennapi szívességre mondja ezt (hála), vagy ha egy nála idősebb ember segítségére, illetve egy „elegánsabb környezetben” ad ilyen választ (kicsit tiszteletlenebb hála); sajátos jelentése lehet akkor, ha példá-

ul valakibe történetesen belerúgnak, s ezt mondja értékelésül (a szó szerinti jelentés elmentette); ironikus értelmet kap, ha éppen valaki segíteni akar, de a segítség rosszul, éppen az ellenkezőjeként, akadályként valósul meg, s mégis ez a verbális reakció hangzik el stb. Bahtyin azonban itt nem áll meg. Tesz egy fontos megkülönböztetést: igaz, hogy a megnyilatkozás szemantikája sohasem merül ki a kimondott szavak lexikai és grammatikai jelentéseinek összességében, azonban mégis nagyon szoros kapcsolatot tart fenn a kimondott szavak artikulációs formájával. A megnyilatkozás szemantikája és a kimondott szó közötti kapcsolatot a beszélő intonációja tartja fenn. A „kösz” szó nem tartalmazza a fent felsorolt (kontextuális) értelemvilágokat, de a beszédszituációban aktivizálódó intonációs rend, az a hangsúly, lejtés, ritmus, ahogy a „kösz”-t kimondják, annál inkább tartalmazza. A megnyilatkozás intonációs rendje mint egy enthümea, vagy – a szemiotika nyelvén – index, magába foglalja a ki nem mondott értelmet, s ezen felül a beszélőnek ehhez az értelemhez kapcsolt értékviszonyát is.

Bahtyin azonban itt sem áll meg. Azt mondja, hogy az intonáció nemcsak beszédhelyzet-specifikus, hanem beszélő-specifikus is. Az intonáció tehát a kontextusnál is tágabb értelem-összefüggést implikál. Mivel minden ember máshogy intonál, Bahtyin szerint a megnyilatkozás ezen aspektusa nemcsak a közvetlen beszédkörnyezettel, hanem a megszólaló egész „átélt” életével (úgy mondanám: egzisztenciális tapasztatával) tart fenn szoros kapcsolatot. Az intonáció nemcsak a másik ember intonációjára irányul, és nem csupán az adott kontextusba beágyazott formájában tesz szert jelentésre, hanem az egész élettapasztalatot implikálja kontextusként. A konkrét megnyilatkozás intonációja tehát minden olyan más életeseményre is utal, amelyben az adott tonalitás működésbe lépett – ezt nevezi Bahtyin intonációs metaforának. Az intonációs metafora olyan, minden szemantikus metaforát megelőző megszemélyesítés, amely magát az életet emeli emberivé, amely egy életet antropomorfizál, alanyi létmóddá avat. Az intonációban a beszélő ember egész élettapasztalata sűrűsödik össze: minden szemrehányás, minden káromkodás, minden hálaadás, minden vágyakozás (stb.) az életet dicséri vagy kárhoztatja, mintha az is egy élő személy lenne. Az intonáció mindig az egész élethez, a teljes egzisztenciális tapasztalathoz fordul, azt szólítja és jeleníti meg.

A prózaszöveg a szereplői vagy elbeszélői megnyilatkozás ezen intonációs szemantikájára jelentős mértékben épít. S nem csak azért, mert az intonáció jellemzésén keresztül a megjelenített alak teljes életét – külön elbeszélő rész beiktatása nélkül is – létre lehet hozni és nem is csak azért, mert a hanghordozás végső soron teljes világnézetet, de legalábbis annak csíráját tudja magába sűríteni, amelynek aktivizálása során a próza felöltheti a polifónia fogalmában meghatározott jellemzőket. A megnyilatkozás intonációs szemantikája azért is központi jelentőségű, mert teret nyit a metaforaképzés, a fikció számára. Hogyan vezet rá a fikció létrehozásának lehetőségére? A beszéd-menyilatkozás a próza írottságában elveszíti intonációs hangformáját – a próza ugyanis nem hangzik, nincs benne hang. A prózanyelv írott szövegprodukciónak, s ha a megnyilatkozás minden aspektusát ki akarja használni, kénytelen létrehozni egy olyan szólámat, amely külön előadott kifejezésekkel megjeleníti a beszéd hangzó tulajdonságait is. Ez a szólám az elbeszélő szólama, amelynek egyik alapvető funkciója tehát az, hogy megnevezze a szereplő beszédének azon jellegzetességeit, amelyekről az írott betű médiuma – még az egyenes idézés során is – megfoszt.

A próza írottsága kényszeríti ki tehát a prózanyelv egyik legfontosabb jellegzetességét – a szó a szóról alakzatát, azaz a látható, olvasható nyelv valóságát. A hangzástól való megfosztottság ez esetben a költői nyelv előnyére válik: létrehív egy másodlagos megnyilatkozást a jelölők szintjén, amely trópusokkal telített. A beszéd hangzását ugyanis nem lehet mással megjeleníteni az írás során, csak metaforákkal. A szereplő beszédének intonációs metaforái az elbeszélő másodlagos megnyilatkozása során explicit, szemantikai metaforákká alakulnak át. Ezen alakzatok pedig a szöveg fiktív világa kialakításának alapját teremtik meg. Az intonáció problémája ezúton átíveli a prózanyelv szinte minden

szintjét: a szereplő egzisztenciális tapasztalatot visszatükröző hangjából kiindulva, az elbeszélői beszéden és megjelenítő funkciókon keresztül a szöveg fiktív világának kialakításáig mindent áthat. A cselekményszerkezet, az elbeszélő kompozíciót meghatározó narrátori nézőpont mozgása, a szereplők és az elbeszélő megnyilatkozása, illetve a – mind ezt átfogó – szöveg szemantikája – mind-mind az intonációs metafora realizálódása során jön létre. S ha ez a preconcepció valóban alkalmazható a műalkotások elemzése során, akkor talán méltán nevezhető az intonációs metafora szemantikai metaforává, majd szöveggé válása a prózanyelv specifikus működés módjának.

*

A *„Bede Anna tartozása”* című Mikszáth-elbeszélés sajátos szövegvilágának (8) kialakításában egyszerre vesz részt az anekdotikus cselekmény és annak pozicionálása, a *„A tót atyafiak – A jó palócok”* más elbeszélései között (9), az elbeszélői nézőpont mozgása, valamint a szereplők, illetve a narrátor egyedi hangon megszólaló beszéde. Az elbeszélőnyelv eljárásait a főszereplő szavának intonációját megjelenítő metaforikus kifejezések kapcsolják össze egységes egészé. Az intonációs metaforák szemantikájának narratív eszközökkel történő kibontása avatja a történetet szépprózai szöveggé. Először jellemezzük pár szóval *„A tót atyafiak – A jó palócok”* anekdotáinak elbeszélőjét, majd – az elemzés fő célkitűzésének megfelelően – kövessük figyelemmel a történet főszereplőjének megszólalásait, és a megnyilatkozásokat jellemző elbeszélői megjegyzéseket!

Az anekdota narrátora egy olyan mindentudó „külső” elbeszélő, aki a legkevésbé sem igyekszik egy kívülálló objektív tudósító látszatát kelteni, sőt – éppen ellenkezőleg – erősen érzékelteti saját ottlétét. Ezt nem úgy éri el, hogy hozzákapcsol az elbeszélő történethez valamilyen utólagosan alkotott önálló véleményt (az értékítéléstől mindig tartózkodik), hanem úgy, hogy saját idiolektusát nem semlegesíti, nem különíti el más beszédmódoktól és nem helyezi más szíjakok „fölé” – ellenkezőleg, sokkal inkább belehelyezi a megjelenített szereplők beszédmódját meghatározó szocio- és dialektusba, s ezáltal próbál meg részt venni a történet hihetőségét vagy hihetetlenségét erősítő érvelésben. Az anekdota elbeszélője tehát külső nézőpontból, de a megjelenített világhoz idomuló nyelven (mintha maga is onnan jönne) mutatja meg az eseményeket – eltávolodik a megjelenített világtól, ugyanakkor részt is vesz benne. A szerző által kiválasztott anekdotikus elbeszélői hang egyoldalról magába foglalja az *Arany János*-i elbeszélő költeményben (főleg a Toldi-trilógiájában) kidolgozott naív „mesemondó” empátikus sajátosságait, másoldalról egy – a naív elbeszélőtől idegen – ironikus hanghordozást is implikál. A mikszáthi anekdota elbeszélője egyszerre megbízhatatlan: nemcsak empátikussága (részrehajlósága) miatt, hanem azért is, mert hatáskeltő retorikus nyelvvel maga is részt vesz a megmagyarázhatatlannak tűnő eseménysor tovább-fikcionalálásában (például: „a király képe meg az országbíróé is odább, nyájasan integet neki a néma falról”, „a bádognarika örült sebességgel kezd forogni. Bizonyosan szél támadt odakünn, aminthogy rázza is már az ablaktáblákat, s mintha valakinek a hazajáró lelke volna, hideg borzongatást keltve besüvít a nyílásokon: »A törvény, törvény!«”); s egyszerre nevezhető megbízhatónak is: bizonyos ironikus intonációval, különféle metaforákkal és sejtetésekkel utal a furcsa anekdota lehetséges racionális magyarázataira, vagyis igyekszik leleplezni a fikciót („ott az írás, elmondja az; csak hogy azt még előbb meg kell keresni a keblében, ki kell gombolni a pruszlik felső kapcsát, s kezeivel belenyúlni érte. Ó, a csúf kapocs! Ni, lepattant... leesett. Milyen elbűvölő látvány, amint lehajol érte szemérmesen, s az írás is kihull onnan”). A sajátos elbeszélői hang ezen kettős, egymást kijátszó stratégiájában, ellentétes irányban ható szövegfunkciójában azonosítható a mikszáthi anekdotikus elbeszélés értelmi feszültségét állandóan fenntartó és a történettel párhuzamosan haladó szemantikai eseményeket működtető energia.

A novella főszereplőjének beszédét három helyen minősíti a fentiekben jellemzett elbeszélő szava. Bede Erzsí első megnyilatkozásához („Nagy az én bajom, nagyon nagy.”) ezt fűzi a narrátor:

Hangja lágy és szomorú, a szíveig hat, mint a zene, mely mikor már elhal is, mintha még mindig zendülne a levegőben elváltoztatva mindenkit és mindent.

Az elbeszélő másodsor a lány beszédébe iktatja hangjának jellemzését:

– Ma egy hete kaptuk az írást – rebegi töredezve. – Maga bíró uram hozta, meg is magyarázta az értelmét, édesanyám pedig így szólt szegény: „Eredj lányom, a törvény törvény, nem lehet vele tréfálni.” Hát én el is jöttem, hogy kiálljam a fél esztendőt.

Harmadszor és utoljára az eseményeket lezáró passzusban illeti szavával az elbeszélő a lány szavát („Lássák, lássák!”): „fájó szemrehányás van hangjában”.

Erzsi megnyilatkozásának intonációját három olyan elbeszélői kifejezés értékeli, amely a pusztá leírásról túllépve a teljes szöveg strukturális és szemantikai szerveződését befolyásoló tényezővé válik. A megnyilatkozásra utaló kifejezések kitérnek a megjelenített beszéd szintjéről, és az elbeszélés kompozícióját formázzák meg, vagyis előírják a narráció világát meghatározó nézőpont mozgását. Sőt, még a narráció szintjéről is továbblépve, a szövegsemantika kondenzátoraivá válnak. Ez a három szót megjelenítő szó vezet át az elbeszélés világából a prózaszöveg világába.

A főszereplő megnyilatkozásának intonációjára alkalmazott első metafora a zene hanghatását fejt ki és illeszti rá a megjelenített beszédre, s azon keresztül a megjelenített alakra. A metaforikus folyamat hatására Erzsi hangja egy „mindenkit és mindent elváltoztató” varázsszöveggé válik. A változtatás aktusa egyértelműen megragadható a történet tematikus szintjén: a szigorú, kemény és kérlelhetetlen bíróból az eseménysor végére érzékenyült, megértő és szelíd emberek lesznek („a kegyetlen ember egészen el van érzékenyülve”). Az Erzsi személyéből kiinduló változás az egész elbeszélő világot a lány sajátjává avatja. Ezáltal kiderül, hogy minden fókuszálás, amelyet az elbeszélő nézőpont végrehajt a tárgyak bemutatása során, azért történik meg, hogy később a lányon keresztül ezek a tárgyak megváltozzanak, hogy később a lány alakjának kifejezőjévé, alakmásvá váljanak. A novella kezdetén az elbeszélő nézőpont a tárgyalóterem és környékének leírására koncentrál. Ez a koncentráció szelektív, vagyis jelentős mértékben válogat a leírható jellemzők közül – a ködöt, az ablakon ülő elhomályosodott jégvirágokat, a terem fojtott levegőjét emeli ki. Ez az a tér, amelyet a lány megjelenése átalakít. Az átváltozás története azonban a szöveg szintjén szerveződésének eredményeként, nyelvi motivációk hatására alakul ki.

Az idomtalan épület fojtott levegőjű bírósági terme a lány „délceg, arányos termetében” alakul át, akit ekkor „takaros teremtésnek” nevez az elbeszélő. A „nehéz, szorító és homályos” köd nyomasztó hatása alól a lány „könnyed, sima, bájos, kecses, suhogó” ruhája, az úgynevezett „ködmönke” üdítő látványa szabadítja fel a bírósági termet. Az elhomályosult ablakokon keresztül nem érvényesülő jégvirágokat a lány ruháján mintázott virágok pótolják, sőt maguk a jégvirágok ébrednek fel a lány belépésekor: „a vastag ködön át mintha egy sugár is lopózott volna az ablakhoz, és ott táncolna a jégvirágok között, megsokszorozva magát a tárgyalási terem falain és bútorzatán”. A jégvirágok árnyjátékával beborított terem, amely a főszereplő „takaros termetét” fedő virágos ruhában megismétlődik, azonban még tovább transzformálódik. Erzsi virágos ruháján kívül élete történetét is magával hozza, amelyben már szerepel egy „virágos szoba” – a testvérének, Annának ravatalát körülfogó „virágos kamra”.

Összefoglalva a fentieket az alábbi szövegalkotó sorok képződnek meg: a terem, teremtés és termet, a köd és ködmön, a jégvirág és virágos ruha, majd virágos kamra (ravatali szoba). Végigtekintve a transzformációs sort, észrevehető, hogy az elbeszélés kompozícióját meghatározó nézőpont úgy fókuszál, hogy az elbeszélő világból szinte csak azokat a tárgyakat emelje ki, amelyeknek neve a lány jellemzésekor használt nyelvben visszacsenghet. A lány külsejét leíró szavak (10) a szöveg szintjén motiválják azt a reprezentációt, amely a narratív kompozíció szintjén a nézőpont erősen válogató fókuszálá-

sán keresztül realizálódik. S ne feledjük, a lány beszédének intonációjából indul ki az egész folyamat, amely – emlékszünk – az elbeszélő szavai szerint olyan, mint a zene hangzása, vagyis „mindenkit és mindent elváltoztat”. Látjuk tehát, hogy a műalkotás kompozicionális-, megnyilatkozási- és szövegszintje teljes formai és szemantikai egymásrataltságra szerveződik – nézőpont, hang és metafora elszakíthatatlan együttműködésének eredménye a széppróza.

A főszereplő beszédéből fakadó második intonációs metafora az elbeszélő szaván keresztül a „töredezett rebegés” szemantikai metaforában realizálódik. Ez a metafora ugyanúgy a prózaszöveg szervezőelvévé válik, mint azt az első intonációs metafora realizálódása során láttuk. Csakhogy, míg a fentiekben a lány „mindent és mindenkit elváltoztató” hangjának szövegsemantikai eredményét a „terem” és az „arányos termet”, a „kőd” és a „ködmön”, illetve a „jégvirág” és a „virágos” ruha, „virágos kamra” transzformációsorban láttuk megragadhatónak, addig a „töredezett beszéd” esetében a tör

Míg a fentiekben a lány „mindent és mindenkit elváltoztató” hangjának szövegsemantikai eredményét a „terem” és az „arányos termet”, a „kőd” és a „ködmön”, illetve a „jégvirág” és a „virágos” ruha, „virágos kamra” transzformációsorban láttuk megragadhatónak, addig a „töredezett beszéd” esetében a „tör” szavunk jelentése domináns szövegszervező elvé lépésének aktusát ragadhatjuk meg. A „töredezett beszéd” kifejezés önmagához kapcsolja a „törvény” és a „törlés” szavaknak a szövegben betöltött funkciókörét, s egyben három különálló eseménysort fűz össze. A törés, a törvény és a törlés szavak közelítése újraaktualizálja a már nem érzékelt, de a szavak közös belső formája által megőrzött metaforikus viszonyukat, s a tertium comparationis által képviselt, a három eltérő jelenség közös felfogását biztosító „elmúlt” gondolkodásmódot. (11) A holt metafora a prózaszövegben élő metaforává és központi szemantikai szervezőelvévé válik, amely közvetlenül fejt ki hatását a novellában létesülő sajátos világra és világlátásra.

szavunk jelentése domináns szövegszervező elvé lépésének aktusát ragadhatjuk meg. A „töredezett beszéd” kifejezés önmagához kapcsolja a „törvény” és a „törlés” szavaknak a szövegben betöltött funkciókörét, s egyben három különálló eseménysort fűz össze. A törés, a törvény és a törlés szavak közelítése újraaktualizálja a már nem érzékelt, de a szavak közös belső formája által megőrzött metaforikus viszonyukat, s a tertium comparationis által képviselt, a három eltérő jelenség közös felfogását biztosító „elmúlt” gondolkodásmódot. (11) A holt metafora a prózaszövegben élő metaforává és központi szemantikai szervezőelvévé válik, amely közvetlenül fejt ki hatását a novellában létesülő sajátos világra és világlátásra.

Azonban, mielőtt hozzákezdenék a sajátos szövegvilág vizsgálatához, fel kell hívnom a figyelmet a főszereplő beszédében felismerhető harmadik intonációs metaforára is, mert ez közvetlen kapcsolatot tart fenn a törés-törvény-törlés hármas metaforájával. Az el-

beszélő a lány hangjának intonációját harmadszor a „fájó szemrehányás” kifejezéssel jellemzi. Tudtommal a „szemrehányás” vagy a „szemére vet” szintagmák létrehozásával csak a magyar nyelv alkalmazza a szemet mint metaforát a ’rámutatni valakinek a jellemhibáira’ jelentés megközelítésére. A specifikusan magyar metaforikus kifejezésben rejülő világlátásra jelentős mértékben apellál a novella szövegvilága, hiszen a másik szereplő, a bírósági elnök hideg és rideg jellemvonásai végig szemének, illetve a szem uralta arcának leírásával válnak megközelíthetővé. Például: „szürke, hideg szemei fürkészve szegződtek az ajtóra”, vagy „szűrő szeme elszalad az iraton”, vagy „az elnök kétszer is megtörölgeti a szemüvegét, mérges, hideg tekintete fölkeresi a kollégák arcát, az ablakot, a padlót, a nagy vaskályhát, melynek likacsos ajtaján szikrázó tűszemek nézik vissza mereven”, vagy „az elnök arca is, mintha nem volna már olyan szertartásosan hideg. Sárga kendőjével nem is annyira a homlokát törli; talán lejjebb valamit...”. Az elbeszélésben végbemenő változás, amelyet az első intonációs metafora vizsgálata során feltártunk – bár még nem igazán értékeltünk –, jellemezhető a bíró szemének változásával is: a „szürke, hideg szemekből” a meghatottságtól könnyező szemek lesznek. Ahogy

a költői szövegsemantika szintjén a lány termetével és ruhájával magára ölti és megváltoztatja a tárgyalás környezetét, ugyanúgy szabja önmagára a bírót is, s ezt leginkább a szem-metaforika alakulása mutatja meg.

Térjünk vissza a törés-törvény-törlés hármass metaforájának vizsgálatához úgy, hogy közben vonjuk be a szem-metafora működésének megfigyelését is! A történet központjában álló tárgyalás egy kezdetben ismeretlen bűn egyszerű bevallásából áll. Az ítéletre váró tett két módon van elbeszélve. Az egyik a főszereplő önvádja, a másik pedig az írott végzésben összefoglalt tényállás. Az írás is beszél és a lány is beszél. Az írás szava egyértelmű:

Ott az írás, elmondja az; csakhog azt még előbb meg kell keresni a keblében, ki kell gombolni a pruszlik felső kapcsát, s kezeivel belenyúlni érte.

Ó, a csúf kapocs! Ni, lepattant... leesett. Milyen elbűvölő látvány, amint lehajol érte szemérmesen, s az írás is kihull onnan.

A kegyetlen szürke fej, az elnöke, elfordul, csak a nagy, kövér kéz van kinyújtva az írás felé.
– Egy végzés! – dünyög, amint szűrő szeme elszalad az íraton. – Bede Anna felhívatik, hogy fél-évi fogházbüntetését mai napon megkezdje.

A lány szomorúan bólint a fejével...

A lány ezek után a következőket teszi hozzá saját szavaival az irathoz:

– Ma egy hete kaptuk az írást – rebegi töredezeve. – Maga bíró uram hozta, meg is magyarázta az értelmét, édesanyám pedig így szólt szegény: „Eredj lányom, a törvény törvény, nem lehet vele tréfálni.” Hát én el is jöttem, hogy kiálljam a fél esztendőt.

A bíró újra elolvassa a végzést, s megbizonyosodik abban, hogy annak utasítása egyértelmű:

Az elnök kétszer is megtörlögeti a szemüvegét, mérges, hideg tekintete fölkeresi a kollégák arcát, az ablakot, a padlót, a nagy vaskályhát, melynek likacsos ajtaján szikrázó tűszemek nézik vissza me-reven, és azt morogja önkéntelenül: „A törvény törvény.”

Majd újra meg újra végigolvassa az idéző végzést, azokat a kacskaringós szarkalábakat a fehér lap-on; de bizony következetesen azt mondják, hogy Bede Anna orgazdaság vétsége miatt félévi fogságra van ítélve.

A bádogkarika örült sebességgel kezd forogni. Bizonyosan szél támadt odakünn, aminthogy rázza is már az ablaktáblákat, s mintha valakinek a hazajáró lelke volna, hideg borzongatást keltve besúvit a nyílásokon: „A törvény, törvény.”

A kegyetlen fej helyeslést bólint a túlvilági hangnak, a nagy kövér kéz pedig a csengettyűt rázza meg a törvényszolgának:

– Kísérje ön el Bede Annát a fogházi felügyelőhöz.

Az írott végzés szövege az „orgazdaság” tényét egyértelműen és kikezdhethetetlenül szögezi le. A kikezdhethetlenséget a végzés írottsága, rögzítettsége biztosítja, illetve az a hit, amely a betű bevésettségében a tény stabilitását, az egyetlen értelem fennállását látja. A betű bevésettsége és az elbeszélői pozíció – a perszónális történetképzésben megnyilvánuló személyes értelem – hiánya vagy eltakarása, tehát az a tény, hogy maga az írás beszél és nem valamilyen meghatározottsággal rendelkező hang szólal meg – bizonyos szempontból ez teszi a törvényt azzá, ami. „A törvény beteljesülését az egyediségtől való megfosztás, a »dezindividuuáció« teszi lehetővé.” (12) Az írott betű és a törvény összefüggését, annak megingathatatlanágát egy egyszerű tautológia magyarázza meg és fejezi ki: „a törvény törvény”. A tautológia háromszor ismétlődik a szövegben, amely miatt hatszor hangzik el a törvény szó. Ez az ismétlődés azonban nem csak a történet szintjén nyomatékosít. Az ismétlődés az olvasás figyelmét magára a jeltestre összpontosítja, s arra szólít fel, hogy ne csak a történetet, hanem a szöveget is olvasva megkeressük, mi az oka a sokszoros ismétlésnek. A törvény szó, dinamizálódott hangalakján keresztül, másik két kifejezéssel kerül összefüggésbe: az egyik a lány beszédét jellemző „töredezett rebegés”, a másik a bíró cselekvését leíró „megtörlögeti a szemüvegét”.

A bíró állandó cselekvése a törölgetés. Már a történet elején így jelenik meg: „az elnök, letolva pápaszemét orra hegyére, izzadó homlokát törle kendőjével”. Másodszor a szemüvegét törölgeti az elnök, harmadszor pedig, a novella végén, már a szemét törli: „sárga kendőjével nem is annyira a homlokát törli; talán lejjebb valamit...”. A „törölgetés története” tehát három stációból áll: a homlok, a szemüveg és a szem törléséből. Ez a sor ekvivalens azzal a sorral, amelyet a fentiekben a bíró jellemének megváltozását leíró szem-metaforákkal jelöltünk ki. Ahogy a hideg és szúrós szemű bíróból könnyező szemű ember lesz, úgy halad át a törölgetés aktusa a homlokról, a szemüvegen keresztül a szemre. A bíró szemének elsődleges funkciója a bizonyosság elnyerésében ragadható meg. Az elnök úgy bizonyosodik meg az ítélet helyességéről, hogy a szemével olvassa az írott vádló betűket: „szúrós szeme elszalad az iraton”, „újra meg újra végigolvassa az idéző végzést, azokat a kacskaringós szarkalábakat a fehér lapon”. A bíró és az írott törvény elválaszthatatlanságát erősíti az a tény is, hogy a bíró szóban jelen van az írt szó. A törölgetés aktusának története és a bíró szemének története azonban egyaránt abban kulminál, hogy a szem (a könny és a zsebkendő otléte miatt) képtelenné válik az olvasásra, s ezáltal a bíró és az írott törvény mégis elválasztódik. Az olvasásra való képtelenség egyenesen az írott betűbe fektetett hit megszűnéséhez, mondhatnánk – a törvény betűjének kitörléséhez vezet. Ezt a folyamatot a főszereplő „töredezett rebegő” vallomása váltja ki.

Az írott végzés mellett ugyanis a lány is elbeszéli az „orgazdaság” történetét. A jogi beszédműfajt – pontosabban szólva –, írásműfajt itt a személyes narráció váltja le. Ennek az elbeszélésnek az intonációját jellemzi a már sokszor említett „töredezett rebegés”. Az elrebegett történet során válik nyilvánvalóvá, hogy a bíróságon megjelent lány nem is Anna, hanem a testvére, Erzsi; kiderül, hogy Anna már halott; ám kiderül az is, hogy miért jött el Erzsi nővére helyett a bíróságra:

– Hát úgy volt az, kérem, hogy mialatt „ez a dolga” a király tábláján járt, meghalt. Mikor kiterítve feküdt a virágos kamrában, akkor jött ez a parancsolat, a „fél esztendő miatt”, (13) hogy mégis ki kell állnia. Ó, mennyire várta! Beh jó, hogy nem bírta kivárni. Nem ezt várta...

Könnyei megeredtek a visszaemlékezésben, alig bírja folytatni:

– Amint ott feküdt mozdulatlanul, becsukott szemekkel, örökre elnémulva, megsiketülve, megígértük neki az anyámmal, mindent jóváteszünk, amit a szeretője miatt elkövetett. (Mert nagyon szerette azt a Kártony Gábort, miatta keveredett bűnbe.) Azt gondoltuk hát...

– Mit, gyermekem?

– Azt, hogy legyen meg a teljes nyugalma a haló porában. Ne mondhasa senki, hogy adása maradt: édesanyám a kárt fizeti ki, én meg a vármegyénél szenvedem el helyette azt a fél esztendőt.

A főszereplő „töredezett rebegő” vallomásában válik nyilvánvalóvá az eseménysor, az anekdota, s az elbeszélés szövegének tétje. Egy helyettesítés kerül a történet középpontjába: valaki valaki más bűnéért akar felelni. A cselekmény szintjén azt láthatjuk, hogy Erzsi a nővére helyére áll azért, hogy helyette töltsse le a büntetés idejét. Ez az „áldozatvállalás” a törvény által leírt gondolkodás szemében indokolatlan és kezelhetetlen tett („milyen naiv, milyen együgyű lány!”), s ennek következtében a naivnak mondott világszemléletben rejlő cselekvésmotiváció furcsasága, kikölkentő ereje a teljes bíróságot arra kényszeríti, hogy a „törvény ellen szegüljön”, a tényállás helyett a személyes történetet lássa és értse meg („lássák, lássák!”), s megkérdőjelezze az írás igazságát. A helyettesítés mint cselekvés tehát egy másik szintre is áthelyeződik: a nyelvi cselekvés váltását is kiprovokálja. Ez esetben a személyes elbeszélés nyelve áll az írott törvény szövege helyére. Ennek eredményeként az írott törvény megtörik, kitörlődik; ami mindeddig a világ rendjében rögzített és megkérdőjelezhetetlen igazságnak tűnt, azt tévedésnek és hibásnak minősítődik át, vagyis – végeredményben – új létmódot nyer az igazság:

– Igen, igen, nagy tévedés van a dologban. Hibás írást küldtünk hozzátok... [...] Odafönt másképp tudódott ki az igazság. Eredj haza, lányom, tisztelem édesanyádat, mondd meg neki, hogy Anna néned ártatlan volt.

Az írott törvény igazságával szemben a személyes, elmondott szó (lokúciós) elbeszélőaktusában végbement cselekvés igazsága jut érvényre, amely a történet szintjén azt jelenti, hogy a büntetés helyett a kegyelem és könyörület válik a bírák adekvát tettévé. S ezúton eljutunk a halott lány, Anna felmentéséhez is, pontosabban szólva magához az Anna névhez, amely azt jelenti, hogy 'kegyelem, könyörület'.

A főszereplő beszédét modelláló második és a harmadik intonációs metafora történeté váló kibontásának folyamatát megvizsgálva tehát kimondhatjuk, hogy a lány „töredezten elrebegett” és egyben „szemrehányó” megnyilatkozása, illetve a bíró szemének törölgetése akadályozza meg az írott törvény érvényre jutását az elbeszélés végére. A főszereplő töredezett és szemrehányó beszéde, a bíró szentörlése és a törvény kiiktatása mint a történet szintjén egymástól alányilag elválasztott történések a novella szövegszintjének irányítása alatt elválaszthatatlanul összefonódnak (mind a tör- és a szem- szógyök szemantikai körében integrálódnak), s abban kulminálódnak, hogy az írás helyére a személyes beszéd áll, az igazság írott létmódját az igazságnak a személyes történet elbeszélésaktusában létrejövő formája egészíti ki.

Mindebben – megfigyelhetjük – még egy fontos esemény teljeseedik be. A kettős áthelyeződés, vagyis az, hogy valaki valaki más helyére áll (a cselekvés minden – nem feltétlenül csak morális – igazságával és jelentésével együtt), illetve az, hogy írott nyelv és igazsága helyére a személyes beszéd és igazsága áll, ekvivalens folyamat a szövegalkotó metaforákban kimutatható szemantikai áthelyeződésekkel: terem-teremtés-termet, köd-ködmön, jégvirág-virágos ruha-virágos kamra, töredezés-szentörlés-törvény. A kettős áthelyeződésen túl így egy hármasságra figyelhetünk fel, amely együttállás egyfajta szövegtörténetet mintáz meg: az egyes cselekvésből mint eseményből (bűn átvállalása) végül is a szöveg jelentéseseeménye (metafora) lesz. Mindez alapján kimondható, hogy a cselekvés szemantikája, a megnyilatkozás szemantikája és a szöveg (mint metaforikus szó) szemantikája egyszerre alkotja meg a költői elbeszélés sajátos világát.

A fentiekben előadott Mikszáth-novella elemzése során arra jutottunk, hogy az intonációs metafora történeté alakítása szervezi a cselekményszöveget, a nézőpontkezelés és szereplői/elbeszélői hang megjelenítésének eljárásait egy egységes prózaszöveggé. A 'Bede Anna tartozása' című elbeszélés főszereplője beszédmódjának háromszor jellemzett intonációja a novella minden aspektusát – a cselekményt, a narrációt, a hangot és a szövegtopológiát is – meghatározza: a „mindenkit és mindent elváltoztató hang” az elbeszélésben megjelenített világot valóban a lány alakjára szabja; a vallomásban hallható „töredezett rebegés” megtörvén a törvény szigorát egy tárgyalástól idegen cselekménymenetet indukál; az utolsó szavak „fájó szemrehányással” telített intonációja pedig a bíró alakját megjelenítő elbeszélőnyelv metaforáját jelöli ki. A vizsgált elbeszélésben, úgy tűnik, valóban az intonációs metafora szemantikai integrációs aktusa avatja a cselekménymenet, az elbeszélő kompozíció, illetve a szereplő és elbeszélő megnyilatkozása egymásmellettiségét egy egységes prózaszöveggé. Hogy mindez más próza esetében is így működik – az csak további műelemzések során derülhet ki.

Melléklet

Mikszáth Kálmán: 'Bede Anna tartozása'

Mind együtt ültek a bírák. Ott künn a köd nekinehezdedt az idomtalan épületnek, s szinte összébb szorítá annak falait, ráült az ablakokra, és elhomályosítá a jégvirágokat. Minek is ide a virágok?

A teremben nehéz, fojtott levegő volt, ködmön- és pálinkaszag, s a legfelső ablaktáblán csak lassan, lomhán forgott az ólomkarika.

A bírák fáradtan dőltek hanyatt székeiken, az egyik behunyta szemeit, s kezét bágyadtan leeresztve hallgatta a jegyző tollának percegését, a másik ásitozva dobolt irónjával a zöld asztalon, míg az elnök, letolva pápaszemét orra hegyére, izzadó homlokát törle kendőjével. Szürke, hideg szemei fűr-

készve szegződtek az ajtóra, melyen most távozik az imént letárgyalt bűnügy személyzete, a beidézett tanúk és vádlottak.

- Van-e még odakünn valaki? – kérdi vontatott, hideg hangon a szolgától.
- Egy leány – mondja a szolgál.
- Hadd jöjjön be az a leány.

Az ajtó kinyílt, és a leány belépett. – Űde légáramlat surrant be vele, mely szelíden meglegyintette az arcokat, s megcsiklandozá a szempillákat: a vastag ködön át mintha egy sugár is lopózott volna az ablakhoz, és ott táncolna a jégvirágok között, megsokszorozva magát a tárgyalási terem falain és bútorzatán.

Takaros egy terem. Délceg, arányos termet, melyre a kis virágos ködmönke olyan módosan símult, mintha szoborra lenne öntve; fekete szemei szendén lesütve, magas, domború homloka elborulva, megjelenésében báj, mozdulataiban kecs, szoknyája suhogásában varázs.

– Mi járatban vagy, gyermek? – kérdi az elnök közönyösen. (Az ilyen merev, szigorú hivatalnoknak nincs érzéke semmi iránt.)

A leány megigazítja fekete kendőjét a fején, és mély sóhajjal feleli:

– Nagy az én bajom, nagyon nagy.

Hangja lágy és szomorú, a szívekig hat, mint a zene, mely mikor már elhal is, mintha még mindig zendülne a levegőben elváltoztatva mindenkit és mindent.

A bírák arca nem olyan mogorva többé, a király képe meg az országbíróé is odább, nyájasan intget neki a néma falról, hogy csak beszélje el azt a nagy bajt.

Ott az írás, elmondja az; csak hogy azt még előbb meg kell keresni a keblében, ki kell gombolni a pruszlik felső kapcsát, s kezeivel belenyúlni érte.

Ó, a csúf kapocs! Ni, lepattant... leesett. Milyen elbűvölő látvány, amint lehajol érte szemérmesen, s az írás is kihull onnan.

A kegyetlen szürke fej, az elnöké, elfordul, csak a nagy, kövér kéz van kinyújtva az írás felé.

– Egy végzés! – dűnyögi, amint szűrő szemé elszalad az iraton. – Bede Anna felhívatik, hogy fél-évi fogházbüntetését mai napon megkezdje.

A leány szomorúan bólint a fejével, s amint azt mélyen lesüti, hátracsúszik rajta a gyászkendő, s a gazdag fekete haj egy vastag fonata kioldozva ömlik arcára. Jobb is, ha eltakarja, mert ha fehér lilium volt előbb, olyan most a szégyentől, akár a bíbor.

– Ma egy hete kaptuk az írást – rebegi töredezeve. – Maga bíró uram hozta, meg is magyarázta az értelmét, édesanyám pedig így szól szegény: „Eredj lányom, a törvény törvény, nem lehet vele tréfálni.” Hát én el is jöttem, hogy kiálljam a fél esztendő.

Az elnök kétszer is megtörölgeti a szemüvegét, mérges, hideg tekintete fölkeresi a kollégák arcát, az ablakot, a padlót, a nagy vaskályhát, melynek likacsos aajtaján szikrázó tűszemek nézik vissza me-reven, és azt morogja önkéntelenül: „A törvény törvény.”

Majd újra meg újra végigolvassa az idéző végzést, azokat a kacskaringós szarkalábakat a fehér lap-on; de bizony következetesen azt mondják, hogy Bede Anna orgazdaság vétsége miatt félévi fogságra van ítélve.

A bádogkarika örült sebességgel kezd forogni. Bizonyosan szél támadt odakünn, aminthogy rázza is már az ablaktáblákat, s mintha valakinek a hazajáró lelke volna, hideg borzongatást keltve besüvít a nyílásokon: „A törvény, törvény.”

A kegyetlen fej helyeslést bólint a túlvilági hangnak, a nagy kövér kéz pedig a csengettyűt rázza meg a törvényszolgának:

– Kísérje ön el Bede Annát a fogházi felügyelőhöz.

A szolgál átveszi az iratot, a leány némán fordul meg, de pici, piros ajka, amint görcsösen megmozdul, mintha szavakat keresne.

– Talán valami mondanivalód van még?

– Semmi... semmi, csak az, hogy én Erzsí vagyok, Bede Erzsí, mert tetszik tudni, a testvéreném, az az Anna. Ma egy hete temettük szegényt.

– Hisz akkor nem te vagy elítélve?

– Ó, édes Istenem! Hát miért ítélnének el engem? Nem vétek még a légynek sem.

– De hát akkor minek jössz ide, te bolond?

– Hát úgy volt az, kérem, hogy mialatt „ez a dolga” a király tábláján járt, meghalt. Mikor kiterítve feküdt a virágos kamrában, akkor jött ez a parancsolat, a „fél esztendő miatt”, hogy mégis ki kell állnia. Ó, mennyire várta! Beh jó, hogy nem bírta kivárni. Nem ezt várta...

Könnyei megeredtek a visszaemlékezésben, alig bírja folytatni:

– Amint ott feküdt mozdulatlanul, becsukott szemekkel, örökre elnémulva, megsiketülve, megígérték neki az anyámmal, mindent jóváteszünk, amit a szeretője miatt elkövetett. (Mert nagyon szerette azt a Kártony Gábort, miatta keveredett bűnbe.) Azt gondoltuk hát...

– Mít, gyermekem?

– Azt, hogy legyen meg a teljes nyugalma a haló porában. Ne mondhasa senki, hogy adása maradt: édesanyám a kárt fizeti ki, én meg a vármegyénél szenvedem el helyette azt a fél esztendőt.

A bírák egymásra néztek mosolyogva: „Milyen naiv, milyen együgyű lány!” Az elnök arca is, mint-ha nem volna már olyan szertartásosan hideg. Sárga kendőjével nem is annyira a homlokát törli; talán lejjebb valamit...

– Jól van, lányom – szól halkán és szelíden –, hanem megállj csak, most jut eszembe...

Széles tenyerét homlokára tapasztja, s úgy tesz, mintha gondolatokba mélyedne.

– Igen, igen, nagy tévedés van a dologban. Hibás írást küldtünk hozzátok...

Nagy, méllázó szemeit élénken emeli fel a lány az öregre, s mohón szól közbe:

– Lássák, lássák!

Olyan fém szemrehányás van hangjában, hogy az öreg elnök megint a zsebkendőhöz nyúl. A kegyetlen ember egészen el van érzékenyülve. Odalép a lányhoz, megsimogatja gyöngéden azt a hollóhaját a fején.

– Odafönt másképp tudódt ki az igazság. Eredj haza, lányom, tisztelem édesanyádat, mondd meg neki, hogy Anna nénéd ártatlan volt.

– Gondoltuk mi azt! – sutogta, s kis kezét szívéhez szorította.

Jegyzet

(1) Sklovskij, Viktor (1963): A novelláról. In: uő: *A széppróza*. Gondolat Kiadó, Budapest. 125–129.

(2) A modern, 20. századi narratológia és elbeszélés-elmélet – Arisztotelészen túl – Propp munkásságára épít a cselekmény elemzések. A fabula (mese, történet) maga az elbeszélésben előadott eseménysor és minden azzal együttjáró morális (stb.) értelem; a motívum a történet legkisebb jelentéssel bíró építőegysége; a cselekmény váza, kompozíciója az eseményeket megnevező mondatok állítmányainak egymásutánjában jön létre (nem azonos a narratív kompozícióval); a funkciót az egyes állítmánynak a kompozíció egészében betöltött szerepe alkotja; a szüzsé (cselekmény) az elbeszélést felépítő mondatokban az állítmányt kibővítő ágens, tárgyak, határozók és jelzők egységéből szerveződik. Propp, Vlagyimir (1975): *A mese morfológiája*. (ford. Soproni András) Gondolat Könyvkiadó, Budapest. (A meghatározások helye: *A kompozíció és a szüzsé...* 165–168.) Felhasznált szakirodalom a motívum, a funkció, a fabula és a szüzsé fogalmak értelmezéséhez: Veszolovskij, Alekszandr (1996): A szüzsé poétikája. In: *Az irodalom elméletei II.* (szerk.: Thomka Beáta) Jelenkor – JATE. Pécs. 195–207. Propp, Vlagyimir 2005: A varázsmese történeti gyökerei. L'Harmattan. Budapest. Frejdenberg, Olga (2002): Motívumok. In: *Poétika és nyelvelmélet*. (szerk.: Kovács Árpád) Argumentum Kiadó (Diszkurzívák sorozat), Budapest. 299–306. *I formalisti russi*. (A cura di Tzvetan Todorov) Einaudi. Torino, 2003: Sklovskij, Viktor: *La Struttura della novella e del romanzo*. 205–229. Ejchenbaum, Boris: *Teoria della prosa*. 231–247. Tomaševskij, Boris (1963): *La costruzione dell'intreccio*. 305–350. Sklovskij, Viktor: *A széppróza*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

(3) Felhasznált szakirodalom a nézőpont fogalmának értelmezéséhez. Uspzenszkij, Boris (1984): *A kompozíció poétikája*. Európa Könyvkiadó (Mérleg sorozat), Budapest. Genette, Gérard (1972): *Figures III*. Seuil. Paris. Genette, Gérard (1996): Az elbeszélő diskurzus. In: *Az irodalom elméletei I.* (szerk. Thomka Beáta) Jelenkor – JATE. Pécs. 61–98. Ricoeur, Paul (1985): Point of View and Narrative Voice. In: *Time and Narrative II. – The Configuration of Time in Fictional Narrative – Games with Time*. (Trans. Kathleen McLaughlin, David Pellauer) The University of Chicago Press. Chicago. (61–99.) 88–99. Tátrai Szilárd (2002): Az elbeszélő nézőpont az én-elbeszélésben. In: *Az 'én' az elbeszélésben – A személyes narráció szövegtani megközelítése*. Argumentum Kiadó. Budapest. 75–83.

(4) Felhasznált szakirodalom a hang fogalmának értelmezéséhez: lásd a fenti jegyzetben felsorolt narratológiai megközelítéseket és Ricoeur elbeszélés-elméletébe ágyazott összefoglaló meghatározását, illetve: Cohn, Dorrit (1996): Áttetsző tudatok. In: *Az irodalom elméletei II.* (szerk. Thomka Beáta, ford. Cseresnyés Dóra) Jelenkor – JATE. Pécs. 81–193. Tátrai Szilárd (2002): Az irodalmi narratív kommunikáció. In: *Az 'én' az elbeszélésben – A személyes narráció szövegtani megközelítése*. Argumentum Kiadó, Budapest. 34–44. Azonban a szereplő és az elbeszélő megnyilatkozásának értelmezéséhez elsősorban Bahtyin prózaelméletét hívom segítségül. Rövid összefoglalását lásd: Bahtyin, Mihail (1976): A szó a költészetben és a prózában. In uő: *A szó esztétikája*. (ford. Könczöl Csaba) Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 173–215.

(5) A rövid meghatározást lásd: Ricoeur, Paul: Retorika, Poétika, Hermeneutika. *Vulgo*, 1. 78–87.

(6) Kifejtve lásd: Kovács Árpád (2004): Metafora, elbeszélés, dialógus. In: uő: *Diszkurzív poétika*. Veszprémi Egyetemi Kiadó (Res poetica 3.), Veszprém. 80–98.

(7) Bahtyin, Mihail (1985): A szó az életben és a költészetben (A szociológiai poétika alapkérdései). In: uő: *A szó az életben és a költészetben*. (ford. Könczöl Csaba) Európa Könyvkiadó (Mérleg sorozat), Budapest. 5–54.

(8) A szövegvilág kifejezést ricoeur-i értelemben használom. Lásd bővebben: Ricoeur, Paul (1999): Mi a szöveg?, illetve A szöveg világa és az olvasó világa. In: *P. R. válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest. 9–33., 310–352.

- (9) Az egyes elbeszélés és a novelláskötet egésze közötti viszonyról lásd bővebben: Szilágyi Zsófia (1998): Műfaj és szövegtér (A Tót atyafiak és A jó palócok értelmezéséhez). *ItK*, 3–4., 514–534. Eisemann György (1998): A „pályakezdés”. In: uő: *Mikszáth Kálmán*. Korona Kiadó (Klasszikusaink sorozat). Budapest. 11–34.
- (10) Bede Erzsébet és ellentmondásokról nem mentes (szemérmesség és erős erotikum együttállása) leírása a mintaképe Mikszáth novellisztikája jellemalkotó eljárásainak. A kettős értelmezhetőséget mindig fenntartó jellemformálás elsősorban a fentiekben bemutatott sajátos anekdotikus elbeszélői hang alkalmazásának eredménye. Az alábbiakban a jellemábrázolás csak egyik, de a szövegképzés és a prózanyelv szempontjából központi jelentőséggel rendelkező aspektusával foglalkozom: a szereplői beszéd megjelenítésének fogásaival. A mikszáthi jellemalkotás sajátos poétikájáról lásd: Eisemann György (1991): Egy jellemábrázolás poétikája (Mikszáth Kálmán: Az a fekete folt) In: uő: *Keresztutak és labirintusok*. Tankönyvkiadó, Budapest. 127–138.
- (11) A képviselőt szót mint terminust kettős megalapozással alkalmazom. Egyfelől felhasználom Potebnya szóhasználatát, amelyben a képviselő terminus a szó egyik aspektusának meghatározásaként, a jelentés belső jele, a képzet, a belső forma és a tertium comparationis szinonimájaként szerepel. Lásd bővebben: *Alekszandr Potebnya* (2002): A szó és sajátosságai. Beszéd és megértés. In: uő: *Poétika és nyelvelmélet*. Argumentum Kiadó (Diszkurzívák sorozat), Budapest, . 147–154. Másfelől Ricoeur képviselőként fordított representance terminusára is hivatkozom, amely a szöveg és a szöveg utaltjának a megértésben létrejövő viszonyát jellemzi. A szöveg úgy „örzi meg” az elmúltat mint olyant, vagy – pontosabban szólva – úgy emlékeztet az elmúltra mint olyanra, hogy miközben saját állandóságán keresztül (valamilyest) fenntartja az elmúlt dolog Ugyanazságát és egyben kiépíti Mászágát (szöveg és „valóság” eltérését), egyben létrehozza (kiprovokálja) a megértésének azt a folyamatát, amelyben az olvasó az általa már magtapasztalt valóság *analógiájára* fogja fel, sajátítja el az olvasottakat. Az Ugyanaz, a Másik és az analogizáló megértés (metafora) összekapcsolásáról (a képviselő kifejezésben) lásd bővebben: Ricoeur, Paul (1985): The Reality of The Past. In: uő: *Time and Narrative – Volume III. Narrated Time*. (Trans. Kathleen McLaughlin, David Pellauer) The University of Chicago Press, Chicago. 142–156.
- (12) Todorov, Tzvetan (2003): *Az emlékezet hasznáról és káráról*. (ford. Lenkei Júlia) Napvilág Kiadó, Budapest. 29.
- (13) Az „akkor jött ez a parancsolat, a »fél esztendő miatt«” kifejezés intertextuális utalásával egy „külső” történetet integrál az elbeszélés szövegébe és ezzel sajátos módon mutatja be azt a novellában élő nem adott történetet, amely előidézi a novellába foglalt történetet (a bírósági jelenetet), vagyis Bede Anna és Kártony Gábor közös történetét. Csokonai közismert verse, a *Szegény Zsuzsi*, a táborozáskor így kezdődik: „Estve jött a parancsolat / Violaszín pecsét alatt”. Ez a pretextus esetleges előtörténetként is funkcionálhat a novellában: Jancsi és Zsuzsi történetét vetíti Gábor és Anna kevésbé ismert sorsára. Ugyanakkor a versben felidézett búcsú-megnyilatkozás intonációja is kapcsolatba hozható Erzsébet töredezett beszédmódjával. „Könnyei megeregedtek a visszaemlékezésben, alig bírja folytatni” – írja Mikszáth a novella hősnőjéről. Hasonló pozícióban jelenik meg Zsuzsi is Csokonai versében: „A lelkem is sírt belőlem”.